

X БОРБА ПРОТИВ БИЈЕЛОГ ТЕРОРА

Потребно је обезбиједити брзу и свестрану помоћ жртвама бијелог терора. Захтјев за ослобођење и повратак наших шпанских добровољаца из логора француских империјалиста; за амнестију свих политичких и војних осуђеника; укидање суда за заштиту државе и пријеког војног суда као и распуштање концентрационих логора. Ови се захтјеви морају поставити приликом свих акција. У борби против бијелог терора треба ангажовати што шире народне слојеве.

XI БОРБА ПРОТИВ СКУПОЋЕ РАТНИХ ЛИХВАРА

XII БОРБА ЗА ОСЛОНАЦ НА СОВЈЕТСКИ САВЕЗ И ОСТВАРЕЊЕ ПАКТА О УЗАЈАМНОЈ ПОМОЋИ

XIII Све одлуке, резолуције Осме партиске конференције усвојене су једногласно.

XIV Резолуција постаје пуноважна пошто је одобри ЦК Партије.

ПАЉЕЊЕ ЉУТЕ 1944 ГОДИНЕ

Од 7 до 12 новембра 1944 год., у завршним борбама пред ослобођење Боке, страдао је скоро цио сјеверни преддио Доброте, звани Љута. Од понорнице Љуте Ријеке па до стрмог Рашког Бријега низало се мало насеље помораца од свега 51 куће и цркве св. Петра. Власници, већином капетани, градили су их знатним капиталима стеченим из доба поморског просперитета Доброте и Љуте, који се и огледа у њима. Тако су се ту налазиле импозантне и простране камене зграде са фасадама од тесаника.

Свега, дакле, на коју седмицу пред крај ратних операција у Боки, сваки дан је плануло по неколико зграда, тако да је на самој Љути пожар прогутао 34 куће, са цјелокупним намјештајем. Остали су само масивни зидови тога старог приморског насеља.

У нашој држави је било кудикамо тежих и обимнијих разарања материјалних добара, али релативно, према својој величини, и ово мало поморско насеље на крају Доброте иде у ред оних мјеста у нашој земљи која су најтеже страдала у току Другог свјетског рата, јер је оно данас скоро цијело уништено. Остало је свега 10 читавих кућа и црква. Срећом, чврсти камени зидови добро су одојели пожару и тако омогућавају обнову тог данашњег зграишта на домаку Котора.

Догађаји који су довели до тога и који припадају нашој најновијој историји пред крај овог рата, заслужују да буду забиљежени. Најприје зато што је, како ће се видјети, предиио Љуте и Доброте одиграо значајну улогу у борби против окупатора, па је то и довело до уништења Љуте, а затим стога што сви ти догађаји живе само у сјећањима учесника. А то су, у недостатку архивске документације, извори јако подложни уништењу.¹⁾

Да бисмо могли боље уочити све околности у цјелини, треба да отпочнемо са нешто ранијим уводним догађајима.

У ноћи између 24 и 25 септембра 1944 одведена је присилно на ослобођену територију цјелокупна посада четничке станице из Ораховца. А 25 септембра послје подне убијен је на Рашковом Бријегу Богдо Матковић, начелник Пераста и истакнути четнички функционер. Иначе, сваки њемачки транспорт хране из рисанских магазина био је нападнут од стране позадинаца и мањих партизанских група.

Као одговор на те акције, Среско начелство у окупираном Котору исте вечери евакуише и затвара скоро све становништво Ораховца и Љуте, уколико оно није побјегло или маскирало кућу као да је напуштена. Командант мјеста Бухман (Buchmann) прогласио је пријетио таоцима и опомињао да се престане с пуцањем на њемачке транспорте хране. Најзад је одлучио да преко Среза исели и затвори становништво за које је претпостављао да сарађује с партизанима. Тако цијели један простор на крају Доброте и иза ње остаје празан и ненасељен.

Затим, по наређењу команданта мјеста капетана Бухмана, на Рашковом Бријегу је постављена велика табла са двојезичним натписом да се од Љуте до Рисна проглашава „заштитна зона“ (Schutzzone). Ко се ту нађе од морске обале према брду на 400 метара, биће убијен без опомене. Путем се, дању, могло слободно пролазити. Позадинци²⁾ и мање партизанске групе, које су оперисале у брдима изнад Доброте и Љуте, одмах при-

¹⁾ На подацима које су ми сви веома спремно ставили на располагање захваљујем:

за догађаје у вези са радом, кретањем и одлукама позадинаца и јединица Народноослободилачке војске: Тону Петровићу и Тонку Премужићу, тада позадинцима на терену Доброте и Љуте;

за догађаје у вези са одлукама, дјеловањем и кретањем њемачких оружаних снага: Алберту Милеру (Müller), тада нареднику воднику у њемачкој војсци;

за догађаје у Доброти и на самој Љути: дон Грацији Ивановићу, Перу Абрамовићу, Марији Нетовић, кап. Јосипу Косовићу, Јозу Радимиру, Неди Кржељ и Тонку Томићу;

за припреме Нијемаца на Прчању и Мулу прије искрцавања: Нижу Луковићу и Вјекославу Верони.

²⁾ На том су терену као позадинци дјеловали са својом групом: ни Петровић, Тонко Премужић и Росе Врбица.

хватају ту подјелу и баш у реченој зони врше честе нападе на њемачке камионе и теглећа кола. Јер оперишући у напуштеној зони најбоље се штитило мјесно становништво, које је скоро у цјелини помагало Народноослободилачку борбу. То се види по томе што се преко тог терена преносило оружје и муниција, прикупљала храна, одјећа, обућа, веш, санитетски материјал, папир, акумулатори за радио, топографске карте итд. А што је још важније, туда су се највише пребацивали добровољци за партизанске јединице, туда су се слали разни извјештаји и обавјештења о засједама, држале се конференције, скривали болесници и сл. Тим путем је дошао главни прилив бораца и материјала за формирање Прве бокелске бригаде.

Као нова реакција на поменуте нападе у „заштитној зони“ долази до бомбардовања Ораховца. Са Тројице, Врмца, Прчања и Столива артиљерија и бацачи туку отступнице. А посљедње недјеље октобра (27 X 1944) Нијемци у Котору одлучују да осигурају што мирнији пролаз преко Доброте, Јуте и Ораховца. Туда, наиме, пролази једина саобраћајна комуникација преко које је штаб њемачке 334-те регименте у Котору могао да има везе са својим мањим јединицама које су оперисале на разним положајима изнад Рисна. А осим тога, у Рисну је било складиште са резервама сухе и свјеже хране за снабдијевање њемачких трупа у которском дијелу базена, па је пролаз преко добротске цесте био, дакле, од виталног значаја. Сваког другог дана отприлике морало се ићи по храну. А њемачки војници су притом непрестано гинули од напада мањих партизанских група³⁾ У тој ситуацији, међутим, са ограниченим бројем људства једне регименте, сваки човјек је Нијемцима значио неоцјениво много. Најзад, тај пут је био драгоцен већ и самим тим што је било јасно да се брзо приближава дан када је 334-та регимента требало да прикупи све своје расуте јединице па да се покуша пробити према Подгорици. Притисак војних формација Народноослободилачке војске, нарочито у брдима изнад Рисна, био је сваким даном све шире организован и све јачи. Тако је још 5 октобра у селу Зупцима (Коњско) у Херцеговини формирана Прва бокелска народноослободилачка ударна бригада у формациском саставу од 4 батаљона. Према наређењима претпостављеног Штаба приморске оперативне групе, Бокелска бригада се упућује да дјелује на линијама Црквице — Мокрине и Мрцине — Конавли. Послије блокада и борби око Црквица и Мрцина, 10 октобра, оба

³⁾ Препада је било не само по цестама него и у самим сједиштима њемачких војних формација, у непосредној близини града. Тако је у ноћи 26 X изведен истовремени напад двије партизанске групе на кућу насљедника проф. Симовића и Перучића (сада Државни архив), гдје је било око 120 Нијемаца под командом поручника Кинеа (Kühne), и на Команду мјеста (сада Поморски техникум). Оштар напад трајао је нешто мање од 1 сат.

положаја се ослобађају, а почиње притисак на њемачке положаје на Леденицама, Гржавцу и Гребену. Неке јединице Народноослободилачке војске чак на неколико мјеста силазе у Приморје (Игало, Суторина, Каменари, Бијела, Баошићи, Ђеновићи и Кумбор). Иако су у појединим одличним стратешким старим аустриским утврђењима успијевале дуже да се одрже, ипак су се њемачке снаге стално осипале и смањивале, губећи људство у борбама и непрестаним напорима да одрже везу међу изолованим и опкољеним јединицама по тешким планинским масивима или на јако разуђеној обали залива.⁴⁾

Нијемци су, дакле, морали хитно предузети енергичне мјере и у првом реду осигурати пролаз путем преко Доброте и Љуте, гдје је стално гинуо знатан број војника. Тако је 27 октобра већа колона њемачких камиона, са по десетак наоружаних војника у сваком, кренула пут Ораховца и Рисна.⁵⁾ Позадинци и мање партизанске групе у брдима Доброте и Ораховца нијесу, наравно, одмах могли извести неки знатнији напад на ту јаку колону, али су сматрали да је сазрео моменат да им се при повратку зада што јачи ударац. Наиме, сигурно су знали да ће се те јединице ускоро вратити, јер неће моћи да се пробију од Рисна дубље у брдовито залеђе, гдје су већ доминирали батаљони I Бокељске и X Црногорске ударне бригаде. А при повратку је, осим тога, било сигурно да ће колона бити богато опскрбљена муницијом и храном из рисанског магацина. Из тог разлога позадинци су тражили да на тај терен дођу чете Народне одбране, али им је упућена II чета IV батаљона II Далматинске пролетерске бригаде. Тако је II чета са око 80 бораца стигла 1 новембра на одређени терен, баш када се и поменута њемачка колона враћала из Рисна. Заузети су одлични природни положаји на падини изнад локалитета „Рибаровина“ и очекивао се уговорени знак за напад. А почетак самог напада услиједио је након једног смишљеног ратног лукавства. Ту су, наиме, коришћени Руси Саша и Глиша,⁶⁾ два њемачка ратна заробљеника са руског фронта. Саша је, иначе, у которској Команди мјеста дотада био шофер, а Глиша послужитељ команданта мјеста. Они су још раније ступили у везу са позадинцем Тонком Премужићем, у жељи да се ослободе ropcтвa. Ускоро затим обадвојица, по договору, дезертирају, узевши собом доста оружја и муниције. Како су, иначе, били обучени у њемачку униформу, они су 1 новембра коришћени да се цијела

⁴⁾ Подаци према материјалу који ми је љубазно ставио на располагање Мато Петровић, тада комесар I Бокељске бригаде. Наслов поглавља из ког смо црпili податке је: „Трећа и коначна фаза у борби за ослобођење Боке“ (стр. 24, 25 и 26).

⁵⁾ 334-та регимента као пјешадиска јединица није имала посебних моторизованих снага, него је за нападе импровизовала моторизацију са обичним камионима и тешким митраљезима.

⁶⁾ Нијесмо могли сазнати њихова презимена.

колона заустави на мјесту гдје се у засједи налазила поменута II чета Далматинске бригаде. То је изведено на тај начин што су Саша и Глиша сишли на пут и чекали да им се њемачка колона приближи. Акција им је била олакшана и тиме што су на челу ишла кола са коњском запрегом. Како је, наиме, колона осим муниције и хране носила још и већу количину обуће, одјеће и сличног, морала је у недостатку камиона бити појачана колима са запрегом. Саша је, дакле, у њемачкој униформи пришао први колима, зауставио их и препријечио им пут. Тако се затворио пролаз идућим колима и цијела колона је морала да стане. А када су се сва кола и камиони зауставили, то је био уговорени тренутак за напад. Отпочела је оштра и пажљиво срачуната палба са брода. Борба је била огорчена и трајала је цио дан. Мртвих њемачких војника био је велики број, док II чета Далматинске бригаде, добро постављена, није уопште имала губитака у људству. Плијен је био замашан, па су коришћени коњи за пренос заробљеног материјала пут Малих Залаза, иако то на изванредно стрмом терену већином нијесу издржали.

Десеткована њемачка колона се у бјекству повукла према Котору. Општи утисак код народа је био да се ради о коначном повлачењу и да ће непријатељ дефинитивно напустити Котор.

Исте вечери (1 новембра), II чета Далматинске бригаде са командом чете и стражама силази у Доброту све до „Биоковине“

Од тог тренутка граница између окупираних и слободних територија сијече Доброту отприлике кад цркве св. Матеја. Тако је стање ствари општег затишја потрајало од 1 до 7 новембра. Међутим, на обје стране вршиле су се припреме. На ослобођеној територији, од „Биоковине“ па до границе Љуте (Рашков Бријер), подижу се на путу чврсте и честе барикаде. Укупно их је могло бити око 30, распоређених према природи терена. Мјесни народни одбор, још раније формиран, био је нарочито активан у доба силаска поменуте чете II Далматинске бригаде. Нијемци са своје стране брижљиво припремају свестрани напад на добротски и љуђански ослобођени сектор. Позадинци и војни руководиоци са те ослобођене територије очекивали су њемачки напад и припремали се, али се ни у ком случају није очекивало да ће овај попримити тако широке размјере истовременог бочног удара преко брда и искрцавања са мора.

Тек 5 новембра опет оживљава добротски сектор. Тада њемачка артиљерија, палбом са супротне обале на Врмцу, туче завршни дио утврда ослобођене територије према Котору. И 6 новембра артиљерија туче Љуту неколико сати са више страна. А тога дана предвече један мали тенк прилази првим барикадама иза цркве св. Матеја да извиди ситуацију. Очигледно је било да је њемачка команда опет морала мислити на чишћење и осигуравање тог критичног пута преко Доброте и Љуте, јер се

недавно ситуација само још више била погоршала. Док се, наиме, прије само гинуло од индивидуалних напада с брда или диверзија мањих партизанских група, сада се, по искуству колоне која је туда прошла 27 X, на том положају налазила војска, Нјемцима непознатих снага, спремна за нападе и борбе. А сада се неопходност пролаза овим путем само још више појачала. Њемачке јединице од око 600 људи налазиле су се у утврђењима изнад Рисна (Горњи Гркавац, Гркавац, Голи Врх, Леденице, кота 664, кота 575) и дотада су имале директну везу са њима. Али 3 XI, наређењем штаба Приморске оперативне групе, Бокељска бригада је добила задатак да своја три батаљона распореди на простору Драгаљ — Звечава — Кнезлаз и да ликвидира непријатељска упоришта на Гркавцу и Леденицама, док је IV батаљон остављен на простору Његуша, под командом штаба X Црногорске ударне бригаде. Циљ је био да се прекине комуникација са Рисном и да се систематски уништи непријатељ, који је пружао изванредно јак отпор из својих одлично утврђених упоришта. Послије минирања једног превоја на цести Рисан — Леденице, оштре борбе водиле су се од 5 до 18 новембра. Те, дакле, знатне одвојене снаге 334-те регименте, које су се нашле у критичном положају, њемачка команда у Котору није могла оставити њиховој судбини. Требало им је притећи у помоћ и омогућити повлачење са главнином пут Котора и Подгорице.

Из свих тих разлога, 7-ог новембра у зору почео је главни напад на сектор Доброте и Љуте. Њемачки план је обухватио скоро све снаге које је 334-та регимента у том тренутку посједовала у заливу. Те снаге свакако нијесу биле безначајне и оне су — добро наоружане, распоређене и истодобно коришћене — биле јака ударна снага на несразмјерно мање јединице Народнослободилачке војске. Биће потребно да изложимо које су то њемачке снаге тада биле у заливу.

На територији Боке и по околним стратешким позицијама у брдима изнад Рисна, о којима је већ било ријечи, оперисала је „334 пјешадиска регимента за подупирање морнаричких јединица“ (Infanterieregiment mit Unterschtützung von Marinaeinheiten), под заповједништвом пуковника Харендорфа, носиоца ритерског крста, стеченог на руском фронту. Иначе, 334-та регимента формацијски је потпадала под штаб 81 дивизије, чије је сједиште било у Скадру и која је садржавала још 68-у и 168-у регименту и једну заштитну оклопну чету.

Иначе је 334-та регимента, осим свога људства (3 батаљона са укупно око 1.800 људи), имала по Боки још сљедеће додијелене јединице: батаљон (око 500 људи) „маринске пјешадије“ (Marineinfanterie) у околини Тивта, Баошића и Кумбора; чету (око 150 људи) топничке пјешадије (13 Infanteriegeschützkompanie) са 4 топа промјера 10,5 цм на Мулу; чету противавионске одбране

(Flugabwehrgeschütz) са 4 тешка митраљеза од по 4 цијеве, у Котору; чету минобацача у Котору; чету топништва моринске заштите (Marineabwehrgeschütz) са 4 тешке хаубице, на Врмцу; више моторних једрењака од 3 до 5 тона носивости под моринском командом са неколико тешких митраљеза од 20 мм. Осим тога, под командом ове регименте налазио се и један батаљон „црних кошуља“ (око 500 људи), који је дошао из Подгорице преко Цетиња. Они су имали 3 мала тенка и нешто теглеће стоке. Њихов штаб са једним италијанским капетаном на челу био се смјестио у маслињаку пред Будвом, а чете су се налазиле на разним истакнутим положајима.

Према плану њемачке команде, напад од 7 новембра на Доброту и Јуту требало је истовремено да услједи са три стране: са мора, са брда и преко цесте. Свака чета и моторни једрењак имао је апарат за везу са ултракратким таласима (Funkgerät UKW). Послије јаке артиљериске ватре искрцаће се војници из гумених гондола и мањих сплавова и заузети важне приобалне позиције. Истодобно ће услједити напад „црних кошуља“, четника и њемачких војника, који треба да крену из „Табачине“, непосредно покрај Котора, брдским стазама изнад насеља. Упоредо с тим наступаће пјешадија преко цесте, пошто се ишчисте барикаде и отвори пут наоружаним камионима.

И заиста, тачно у 5 сати отпочела је реченога дана изванредно јака артиљериска ватра. Јутро је било магловито, али без вјетра и кише. Палба са Врмца, Мула, Прчања и Столива⁷⁾ и са седам моторних једрењака⁸⁾ трајала је отприлике пола сата. Била је нарочито концентрисана на позиције на којима ће се у први мах извести искрцавање, а то је у Доброти „Крива улица“ и у Ораховцу плићак „Трстеник“, гдје рибари извлаче мреже. Осим тога искрцавање је изведено још на неколико мјеста у Доброти, као у „Пијеровићима“ (код куће број 151), у „Маровићима“ (код куће број 233) као и на више других положаја, гдје су касније наилазиле гумене гондоле и мањи сплавови.

⁷⁾ На Врмцу је постојало стално противавионско оружје. На Мулу је, међутим, за ову прилику била нарочито постављена артиљерија на два мјеста: испред цркве и на „Главати“ (код барутане). На Прчању су, исто 6 новембра, ноћу, довучени топови на 6 сљедећих позиција: један већи топ пред »Tre sovelle«, два мања пред кућу Верона, један већи пред кућу Визина, један већи топ на Марков Рт, један већи топ пред школу и мањи топ код куће Марасовића. Осим тога, по ливадама су били постављени митраљези за осигурање батерија. У Столиву су била исто тако постављена аутоматска оружја на врху брда Св. Илије и на још понеком мјесту.

⁸⁾ Пред „Кривом улицом“ налазила су се четири моторна једрењака и то три већа и један мањи. Пред Ораховцем налазила су се два, а пред Вајовом кулом један. На сваком је од њих било по више тешких митраљеза (SMG) са промјером од 20 мм.

Да бисмо боље реконструисали догађаје, нарочито ћемо се задржати на предјелу „Криве улице“, јер су ту, изгледа, биле ангажоване најјаче снаге. Чим је престала паљба, гондоле и мали гумени сплавови пристали су уз обалу и из њих се искрцало тридесетак њемачких војника. Они су у стрелачком строју јурнули на узвишење звано Томина Главица, са којег се згодно може надзирати приморска цеста која испод њега завија као и стаза која води у Мале Залазе. Поставивши митраљезе на ту доминантну позицију, Нијемци су бацили свјетлосне сигнале као знак да је задатак на том мјесту извршен.

Нијемци су по искрцавању упадали нагло, бацајући по-негдје бомбу на врата и очекујући да ће у свакој кући наићи на партизански бункер. Они су извели цивилно становништво онако како се оно затекло обучено. Ако је неко покушао да се склони иза куће, био је убијен (случај Крста Пухача). Зборно мјесто за ту сакупљену групу било је код цркве св. Еустахија, а било их је 31 особа.⁹⁾ Због суровог поступања, са дуже неизвјесности, повјеровали су да иду на стријељање. Али ускоро су Нијемци наредили да се пред војском дижу камене барикаде. Кренуло се напријед: до зуба наоружана војска и голоруки мјештани, усред куршума, вике и понеког ударца. Слика је употпунио први пожар, када се, вјероватно од пуцања, запалила једна ненастањена кућа у близини цркве. Мало затим прошли су авиони савезничких снага. Тада је дозвољено да се група склони иза зида. Иначе, при обичном пуцању није се дозвољавало склањање. Пошто су подигнуте четири барикаде, око 11 сати стигло се на Љуту, до цркве св. Петра. Ту је интензивна паљба са брда и с пута достигла врхунац, тако да је мјештанима дозвољено да се склоне у једну кућу. У међувремену њемачка војска је наставила пут ка Рисну, а један јаки одред „црних кошуља“ остаје на Љути.

Али најтежи дио борби које су се одвијале по већ изложеном плану био је у брдима изнад Доброте и Љуте. Тамо су се јаке групе „црних кошуља“ и четника (као претходнице), а за њима Нијемаца, спустиле са кршевитог терена на ливаде испод самих литица и са бока оштро нападе II Далматинску, која се баш повлачила на позиције у брда. Тако су се нашле са непријатељима прса у прса, па на неким мјестима није било могућно ни користити ватрено оружје него једино ножеве. Огорчена борба доста је потрајала, уз знатне жртве. Велики губици удружених окупаторских и четничких трупа нијесу познати. На страни II Далматинске, што мртвих а што теже рањених, било

⁹⁾ У тој групи било је и петоро дјеце од једне до осам година. Иначе се састојала претежно од жена (14), од којих је пет имало по око 60 година старости. Мушкараца је било 12, а двојица су били скоро седамдесетогодишњаци.

је 25 бораца и 2 заробљена рањеника, који су по ослобођењу Котора нађени мртви у мору.¹⁰⁾

И IV батаљон Бокелске бригаде налазио се још од 3 XI на подручју Његуша, под командом штаба X Црногорске ударне бригаде. И овај је, налазећи се тада у Великим Залазима, помагао да се туче непријатељ артиљериском ватром.¹¹⁾

На сам дан напада плануле су прве куће на Јбути и у Добротри. Неке су упаљене и од самог пуцања, али неке су одмах морале бити намјерно потпаљене, иако из њих нико није давао отпор, јер су, како смо изложили, биле напуштене. И сљедећег дана (8 XI) ујутру освануло је неколико згаришта од кућа које су током ноћи запаљене.

Дана 10 XI горјела је само кућа кап. Јосипа Косовића, али је група која је дошла да одвезе леш погинуле Ирене Пазиновић развалила врата и успјела да угаси пожар. Сљедећа два дана (11 и 12 XI) горјо је остатак кућа, тако да су укупно изгорјеле 34 куће. Па чак и оно што је преостало сачувано је већином само захваљујући случају.

Поставља се питање на који су начин изазвани пожари. Према неким подацима, куће су се најприје отварале бомбама, затим се коњима преносила слама и покоји нарамак разбацивао по кући. Пазило се да то буде што ближе дрвеном степеништу. Слама се издашно преливала нафтом и петролеумом и палила.

Можда је, према опште познатим методама окупатора, узалудно постављати питање зашто је то урађено и на том мјесту. Свакако, „крне кошуље“ су биле остављене на Јбути да припреме и држе што безбједнију скору отступницу њемачких трупа. Па иако су тамо све куће биле напуштене, ипак се, можда, сматрало да их је сигурније потпуно уништити пожаром. Без сумње је у том мјесту било и освете за избјегле становнике тога краја, за које су окупатори претпостављали да су у брдима и да им задају тешке и неочекиване губитке.

А то тим прије што послѣ борби од 7 XI није нестало отпора. Напротив, већ 9 XI почиње жив напад на положаје код Томине Главице, гдје је био постављен њемачки митраљез на кући Косте Пејовића.

Међутим, њемачке одружане снаге које су се пробиле ка Рисну покушале су 11 XI да продру и изнад Рисна и да ослободу своје јединице опкољене на Гркакву и Леденицама. Тај покушај је осујећен и њемачке трупе су се вратиле у Рисан уз велике губитке. Истог дана освојено је на јуриш јако њемачко

¹⁰⁾ Идућег дана (8 XI) борци Народноослободилачке војске преносили су своје рањене и мртве другове у Залазе, а шесторица су привремено сахрањена на добротским гробљима — четворица код цркве св. Еустахија, а двојица код цркве св. Василија. Кости тих погинулих бораца пренесене су у Спомен-костурницу коју је Савез бораца НОР подигао у Добротри.

¹¹⁾ Мато Петровић, цит. материјал, стр. 23.

упориште Горњи Гркавац, пошто је на рукама пренесен противколски топ. Његовим гранатама пробијени су дебели зидови тврђаве. Идућег дана је исто поновљено и са другом тврђавом Гркавац. Али ту је њемачка посада искористила бомбе за замагљивање па је успјела да се повуче до оближње касарне на Леденицама. А послвије упорних борби и помоћу разорног дјејства истог противколца, 18 XI истакнута је бијела застава и на Леденицама. Поред великог материјалног плијена заробљено је 356 њемачких војника и официра, а нађено 145 мртвих и 190 рањених.¹²⁾

Тако њемачке јединице 334-те регименте, које су из Котора покушале да притекну у помоћ својим отсјеченим групама, па да се заједнички повуку, нијесу успјеле у свом плану. Обруч око Рисна и непрестана ватра нијесу омогућили даљи отпор и њемачка војска се поново повлачила путем преко Љуте и Доброте, али тада су већ на добро заклоњено мјесто постављена два тешка митраљеза. Један је био на хриди испод Великих Залаза (код Гарчевића), а други на другом крају Великих Залаза. Одатле се могао контролисати сваки и најмањи покрет њемачких јединица. Тако је, осим сталног пушкарања, врло успјешно тучена њемачка војска у повлачењу.¹³⁾

У самој Доброти стање је неизвјесно. Самовоља италијанских команданата и пљачке „црних кошуља“ трајали су све до 20 новембра послвије подне. Тада су страже напустиле Томину Главицу, а камиони су у току ноћи преносили и посљедње остатке војске. Најзад, јака детонација са љућанског моста објавила је рушење још једног објекта, али и крај окупације.

Јако смањена великим губицима, 334-га регимента је преко Тројице напустила Котор и Боку, оставивши за собом бројна згаришта.

Милош И. Милошевић

¹²⁾ Мато Петровић, цит. материјал, стр. 24, 25 и 26.

¹³⁾ Са супротне обале на Врмцу Нијемци су својом артиљеријом упорно покушавали да ућуткају митраљезе, али у томе нијесу успјели.